

EGIATEGI-Z GEROZTIKO ZIBEROTAR IDAZLEAK

Maule, 1981-VII-27

Jean Louis Davant

Hiru tandatan sailkatüko dütüt:

- hemeretzü-garren mentekoak
- bi gerlen arteko jenerazionea
- eta bi-garren gerlaren ondotikoa.

HEMERETZU-GARREN MENTEAN

Aitzindari dütügü bi eüskalzale handi:

– Antoine D'ABBADIE D'ARRAST, familiaz ene herritarra, Urrüstoi Abadiako baitzian aita,

– Augustin XAHO (eta ez “TXAO”) atarraztarra. Algarrekin euskal gramatika bat antolatü zien. Berek güti zien eüskaraz izkiribatü.

Baina besteak lan hortara lehiatü zütien. Indar handia üken dü horien aküliak, bereziki d'Abbadie d'Arrast-enak.

ARXU-z ez daiziet deüs erranen, izena aipatüko baizik, hortaz baitate biharko jaia. (Ortografia zaharrean “ARCHU” izana gatik, “ARXU” [ü] ahozkatzen da, eta ez “ARTXU”).

Beste gramatikalari bat, L. GEZE: “Eléments de grammaire basque, dialecte souletin” (1873).

Hatsarre hortan, beraz, lau izen, eta lauak gramatikalariak.

Emmanuel INCHAUSPE kalonjea (1815-1902) orok gogoan dügü. Hanitx izkiribatü zian, orotarik, baina beti ederki. Horren obretan berez deza-gün “*Andere Dena Mariaren hilabetia*”, lan personala eta ez ützülpenezkoa: “le chef-d'oeuvre du chanoine Inchauspé” dio Pierre Lafitte jaunak.

IRIBARNE apezak ützi daikü bereziki:

- Ciberouko guthuna, 1852
- Mysterio edo eguia gehienac, 1856
- Almanak Uskara, 1877
- “Sen Grat” (Oloroeko lehen apezküpiaren bizia), 1879.

J. B. ALTHABE apeza (+ 1911), Azkue-ren lagüntzale izan zen. Haren obretan:

- Ciberouko botanika edo lantharen jakitatia (Baionan, 1900-ean)
- Honkailu berrien enthelegia Ciberouko laborarier (1904).

Lan ohargarriak, zeren teknika geietaz güti erauntsi die gure aitzin-koek.

Félix LARRIEU medezi edo barbera (1863-1941), historiazalea izan zen frantzesez. Baina eüskaraz ützi daizkü:

- Uskal Noelen lilia
- Almanak Uskara (Irigaray apezarekin eginik).

Dominique SALABERRY mauletar notaria 1970-ko Urrietan, Mauleko merian edo herriko-etxean ohoratü zian Euskaltzaindiak. Haren lan ohargarrienak:

- “Chants populaires du Pays Basque” libürü famatia (1870)
- Uskalduner: beti aitzina xuxen xuxena dabila Uskalduna (1889)
- La mascarade (in Tradition au Pays Basque, 1899)

Clément d’ANDURAIN de MAYTIE, adesa bijitatü düzien etxe hortako semea eta horren jabe den anbaxadore jaunaren anaia (1878-1916) gazte-rik hil zen lehen gerla handian. Georges Lacombe-ren adiskide mina zen. Pastoral bat ützi daikü, De MENDITTE apezarekin hontürrik: “Uskaldünak Ibañetan” (1905).

Bestalde De MENDITTE-k katexima bat xiberotarrez idatzi zian, UHART Atarratzeko erretorarekin.

Aña URRUTY anderea, protestanta zen, eta protestant elizarentzat idatzi dütü bereziki ützüpenak.

ETXAHUN Barkoxe, orok badakigü nor zen eta haren obra ezagützen dügü, bereziki Haritschelhar jaunaren lanari esker.

J. B. CONSTANTIN Santa-Garaztarra (1847-1927) errejent egon zen Izpuran. Hanitx izkiribatü zian “Eskualdun Onean”, “Joanes Garaztarra” izenpetüz:

– olerkiak idatzi dütü, bereziki eüskal asteetan Antoine d’Abbadie-k antolatzen zütian primaketako

- prosan berriak arraheinki eman dütü
- Harrichabalet apez famatiaren bizitzea izkiribütan ezari
- Ziberotar eta Erronkariarren arteko solazak
- eta beste...

Xiberotar idazle inportanteenetarik dügü, bere denborakoetan gütienez.

HOGEI-GARREN MENTEAN

Hor bereziren dütüt bi epe: gerlen artea eta gerla ondoa.

GERLEN ARTEAN ezariko düt Aita LHANDE (1877-1955) nahiz aintzetik ere ari zen. Haren hiztegian bada lan izigarria, eta parte bat Mitikileko FOIX apez ohiarenetik hontürik (1865-1922).

Bestalde ziberotarrez güti eraunsi dü Aita Lhande-k: Gipuzkeraz trebeago ümen zen, hartan idatzi dü haboro, eta bereziki roman delako eleberri bat, “YOLANDA”.

Albert CONSTANTIN barbera (1873-1957), J. B. Constantin-en eta Santa-Garaziko dendariaren semea zen. Izpuran sortürik, Atarratzen hilik, lüzaz egon zen kontseilü jeneralean. Güti dü idatzi. Eskualzaleen-Biltzarrean egin zütian mintzaldi eli bat *Gure Herriak* agertü zütian.

ESPIL anaiak, Xoro Zalgizeko semeak, apezak ziren biak: bata Eskiulan erretor egon zen, bestea Garindainen (1884-1968). Hau ezagütü düt, Urrustoiko adorazionetan ama birjinari kontsekratzeko otoitze-peredikia harek baitzian egiten besperetan, behar bada besteak ez zirelako hortako behar bezalako trenpian. Bazkari oso hona eginerazten zian egün hortan Urrustoiko erretor Armagnague zenak (nahiz bera praubeki bizi zen) eta gaineala Uztaila beteä zen, zinez beroa...

Espil gaixoari erriñi bat ere egiten zaien saihetsetik erretor lagünek, ene haurrean arinska phürü edireiten niana. Baina harek hanitx ontsa trozatzen zian ama birjinari kontsekratzea.

Apez saintü eta kartsü bat zen, erregetiarra düda gabe, denbora hartako apez haboroexak bezala, hein bat jansenista segür ere, ideia zabalekoa ja ez.

Badakit bere parropiant gazte bati Bazkoak ükatzen zaitzola, pastoral errejentgoan hasi zelakoz.

Ber denboran oso zerbütixanta zen, eta berriak arraheinki emaiten zütian Eskualdunear, eta gero Herrian, xiberotar garbi batetan.

Esquiulakoak berriz libürü bat egin zian sei-garren manamentiaz.

Jean de JAUREGUIBERRY barberak (1880-1952) frantzesez erauntsi dü haboroenik. Artikülü zombait badütü halere eüskaraz, hala nola “Hegoa”. Eüskal aditzaz lan bat hontü zian, püblikatü ez dena.

Haren arreba Madeleine de JAUREGUIBERRY, ohorezko Euskaltzain zenak ere eüskal aditzaz egin dü agertürük ez den lan bat. Bestalde moldatü zütian:

- eüskararen ikasteko metoda ttipi eli bat eskoletarako
- eta bi antzerki, ez dakit zoin, ez eta non dauden.
- Ipui biltzale ta erraile sotila zen.
- eüskal erakaskuntzaren alde peredikatü dü beti süharki, hitzez, obraz eta izkiribüz. (1884-1977).

EYHERAMENDY mauletar apezak ere eüskal metoda bat ützi daikü (1801) Idauzeko erretor egon zen lüzaz. Haren ikasle izan niz epe llabür batez Mauleko kolejoan.

Aipa ditzadan hiru ipuilari:

- Dominique BEHETY Larraintarra, Liginagako erretor hil dena diala hamar bat urte,
- Fabien HASTOY, izenez phürü ezagütiena (Betzülako aize epailea...)
- eta LANOUGUERE apeza, “Pette Xibero” izenpetzen ziana.

Bi horiek olerkiak ere hontzen zütien.

OXIBAR apeza, lüzaz misionist egonik hürrün, familiarekin beti eüska-raz leterakatü da.

J. B. MAZERIS apeza, Barkoxtarra, etnologiazko gaizetan idazle piper eta gatzdüna izan zen: Maskaradak, Tzintzarroskak, eta beste...

*PICOCHE*T apeza, Barkoxtarra hau ere, Xiberoko berrien emailea Eskualdunean, Barkoxen erretiratürük dagoena.

ETXEGORREN Hautarra, Mauleko erretor ohia (ene mintzaldi honez geroztik zentürük), Eskualzaleen-Biltzarrarentako lan eli bat agertü dütian Gure Herrian.

LIGUEIX Larraintar koblakaria, edo hobeki erran bertsülaria, aho-mihiz üken dügün handienetakoa, eta behar bada Beñat MARDO-rekin handiena dükegüna Ziberoan. Ezi bi Etxahunak aho-mihiz ohorezki ari baziren ere (lehenak Otxalde-rekin egin zian güdüka ezagützen dügü, aldiz bigarrena entzün izan dügü), izkiribüz trebeago ziren düda gabe.

Gazterik hil zen Ligueix, eta haren obretarik güti da baratü (Boneta eta txapela, Espus-espusen kantorea...), Beñat Mardo-renetarik bezala, mañetofonarik ez baitzen ordian zoritxarrez.

BORTHIRY-SALA beste Larraintarra ere bertsülaria zen. Haren lanetarik libürüxka batetan agertü berri dü Sü-Azia batarzünak.

Pastoral idazleak ez düütü ahatze behar, ezagütürik direnak phürü (zeren besteetarik ere bada):

- AGUER (bost pastoral hontü dütianana)
- APECETCH Salanka Barkoxtarra (Guillaume II)
- SALABER Ozaztarra, gure artean bizi dena.

GERLA ONDOA

ETXAHUN Iruri 1908-1979, bertsütan hasi zen Ligueix-ekilan. Bere hoberenean zen Larraintarra (Game-Zihigalat ezkontürik), Etxahun aldiz ez orano zohi. Hots Ligueix nausi ziala dioie adinetako jentee. Gero kontrekorik gabe baratü zen Xiberoan.

Zer nahi gisaz ere, izkiribüz trebeago zen Etxahun Iruri. Pastoral eta kantore hontzale bezala da handienik: bederatzü pastoral eta berrehün bat kantore (beren ahaideekin), zerbait da Ziberoko eta Eüskal-Herri güziko literatüra popülarrean.

Guillaume EPPHERRE zena (1911-1974), Aita Lhande-ren ondotik eta ene aitzinetik Ziberoko Euskaltzain osoa, Altzürükütarra, “Gure-Herria” agerkariaren бүрү egon zen lüzaz. Obra hanitxen aita izan da:

- artikülü
- peredikü, bai Ziberotarrez, bai Lapurtarrez (hortan ere oso trebe zen)
- fedezko gaizetaz libürü
- Etxahun xaharraz mintzaldi “club du disque basque” delakoak egin diskan
- litürgia lanak prunki: eüskal litürgia harek dü xiberotarrez ezari
- eta zonbat holako...

Anai apeza, Grégoire (Ddidue), gazterik zentü zaion (1929-1974), bera baino egün zonbait lehen. Eüskalzale süharra eta arraheina, beste hainbeste lanen egiteko bidean erori zaikün.

Beste hil handi bat: Jon MIRANDE zena (1927-1972), Pariseko Ziberotarra. Aita Garindaineko zian, Ama Sohütako. Aitzindari handia izan da, bai prosan, bai poesian, ziberotarrez, lapurtarrez, gipuzkeraz eta batuan. Ikus:

— Igela agerkariaren zerrenda (Hordago editorial-etxeak libürü batetan agertü diana)

— idatz-lan hautatuak (Gero editorial-etxean)

— Orhoituz, poema saila (Kriselu editorial-etxean)

— eta beste...

Bere idein gatik bizi denboran bazter ützirik izan zen (errelijionez paganoa zen, aberriz eüskaldüna, politikaz esküin-mütürrekoa). Hil ondoan phürü ezagüt dezagün, eta haren mereximentiak ohora ditzagün.

Hortako ez gitian ehün-garren urte büriaren haidürü egon. Daigün urtean, hamar urte dütüke haren hiltzeak. Zertako ez günüke gorazarre ta omenaldi batez ohoratü behar, bere Garindaineko aita-herri eüskalzalean? Edo Sohütako ama-herrian?

Bizietan hor dügü Dominique (Txomin) PEILLEN, Pariseko Ligiarra, Santa-Garaztar berria, Jon Mirande zenaren lagün arraheina, lan hanitxen idazlea ziberotarrez, gipuzkeraz eta batuan: haietan nobela, roman eta eleberrriak ere badütü. Orai berri, doktor igan da Bordeleko Unibertsitatean, aipamen gorenarekin.

Eüskal-Herrian bizi izan balitz, harek hartze zükean gaur ni nizan lekü hontarik aritzea, ez baitzatekean ihor egokiagorik. Agian berehala ützüliren zaikü erakasle bezala, orai Santa-Garazin zanko bat ja sartürrik baitü.

Beste bizietaz aipamen llabür bat:

— Marcelin HEGUIAPHAL Sohütarra, pastoral errejent bezala hain ezagütürrik, ez har gatik idazle bezala. Baina pastoral zonbait ez ote dü ixilka hontü, edo arrahartü eta ontsa betatxatü phürü? Balinba!

— Junes CASENAVE-HARIGILE Santa-Garazikoa, orai orok eza-gützen dügüna, olerkaria, pastoral idazlea eta Euskaltzain ürgazle berria.

— Jean EPPHERRE Altzaiarra, Atarratzeko erretora, gramatikalaria, hiztegilaria, olerkaria ere halakordian... Haren obretan: "Etxahun koblakaria".

— Thomas UTHURRY Atarraztarra, Arraine kartielekoa, Baionako seminario handian erakasle dena, kazetetan lüma hona erakutsirik orai ixilik dagoena...

— ERREÇARRET Hautzarra, Altzaiko erretora, litürgia lanetan langile ixila.

Kantore hontzaleetan:

– ETCHECOPAR-ATTULI Barkoxtarra, kantore famatü zonbaiten hontzalea (Pilotarien-Biltzarra, eta beste...), aspaldi hontan zoritxarrez ixilik dagoena

– Roger IDIART, lapurtar apeza, xiberotar berria, kobla eta kantore xorrotxen aita

– Beñat SARASOLA, Lapurtarra eta xiberotar berria hau ere, kantore idazlea eta kantaria

– Niko ETCHART Altzürükükoa, kantore egilea eta kantaria

– BEDAXAGAR Ordiñarbekoa nork ez dü ezagützen? Kobla idazten ere badaki. Eia, Iparragirre, üsüsago lümaz, edo aho-mihiz ere berdin...

– AGUERGARAY Muskildiar fraideak ere txestaerazi daikü olerkian lüma xotil bat. Orai apetitia piztürik, ez gitzala hortan üt.

Izen hanitx, apez hanitx, eüskal literatüra güzian bezala. Baina laikoak ere ez gira hain güti. Obra hanitx, obra llabürarak, barreat, bildü beharrik. Katexima eta gramatika, ütülpen ere bai, hargatik ez hainbestekorik.

Obra orijinalak ez dira güti: pastoral, olerki, ipui, alegia, etnologiako lan... Hots, herri-literatüra franko aberatsa. Badakigü hau ez dela aski, nahiz beste zerbaiten lürra den.

Azi hanitx badügü, baina ütza nasai eta zohirik ez oranokoan. Zerbait haboro behar dügü: beste popüliek bezala, literatüra gorago eta kültoago bat ere behar dügü Eüskaldünek. Hori xiberotarrez egin daitekea? Bere partea phürü ekarri behar dü Ziberoko eüskararak ere.

Lürra haz eta emenda dezagün, aziak ontsa haz, eta literatüra gorago eta nasaiago bat ardietsiren dügü agian.

Erran dü: idazle hanitx, obra hanitx, baina obra llabürarak, ez orano haziak. Horrek erakusten daikü amatürarak girela:

– denbora gütiegi dügü ikasteko eta idazteko

– ez gira hortarik bizi, irakurle güti dügülaokoz.

Eüskal obrak nola bil, püblika eta zabal? Hortako behar da denbora, erran nahi baita dihari. Behar dira gisa orotako lagüngoak, bereziki poterea dienen ganik. Holako lagüngoarik edirenen dügia Eüskal-Herrian, eüskaraz idatzi lanentzat?

Orai üdüri lüke zerbait ardietsiren dügüla Parisetik eta Bordeletik. Baina beste hainbeste ükenen dügia Pauen eta Eüskal-Herrian, aments?

Lüma eta papera baino zerbait haboro behar da literatüra baten hazteko. Emanen daikiaia?

OHAR BAT

Irakurlea ohartüko da hemen bi ortografa mota erabili direla xiberotarrez:

1. Bata, ETCHEBARNE Altzürüküko jaun errejentaren, Frantxua DASCON-en eta aita Junes CASENAVE-HARIGILE-ren mintzaldietan.

2. Bestea enean.

Lehena, xiberotar ortografa ezagütiena, diala jenerazione bat püntian ezari zien ordüko idazleek, bereziki LAFONT eta Guillaume EPHERRE euskaltzain osoek.

Bigarrena, Euskaltzaindiaren oraiko ortografa da. Euskaltzain bezala, eginbide zait honen egartea, izan dadin Batuaz, Lapurtarrez, Baxe-Nabartar bi euskalkietan ala Ziberotarrez. Baina ez dütt xiberotar idazle lagüner inposatü nahi.

Euskaltzaindiaren ortografa arrazukaz honar erazi ez düdano, aholkü hau emaiten/düt Ziberotar güzier:

Nola nahizka eta bakoitzak zien ogüz izkiribatzea ützirik, lehen ortografa hura phürü ikas eta erabil ezazie. Gero aisa igaranen zirade Euskaltzaindiaren ortografala, liferentzia ttipiak baitira bien artekoak.

Bestelan zer agitzen da? "Pastoral" hitzaren idazteko hogei-ta-lau (24) manera ediren dütt! Norat ari gira gaixo Xibero ttipiñi hontan, ber hitza 24 gisetara idazten dügüno?

Hortaz xehetarzün haboro emanen daiziet "Euskararen lekuko" bezala Euskaltzaindiak agertüko dian *BELAPEYRE*-ren xiberotar lehen "Catechima laburra" delako libürían.

BIBLIOGRAFIA LLABURRA

ESPIL - Xoro: B.S.V.A.P., 1969, 24, N. Alzola.

BEHETY: Gure-Herria, 1927, 1929, 1931, 1932, 1933.

HASTOY: Gure-Herria, 1935, 1936, 1937.

P. LANOUGUERE, Pette Chibero: Gure Herria, 1924, 1930, 1934, 1935.

J.B. MAZERIS: Gure Herria, 1927, 1931, 1932, 1933.

PICOCHE: Gure Herria, 1924-1932.

L. LIGUEIX (+ 1935): Gure Herria, 1928, 1957; Aintzina, 1942.

G. EPPHERRE: Gure Herria, 1931, 1952, 1953, 1974.

J. MIRANDE: goian ikus, laugarren orrian.